

UNIVERSITATEA „BABEȘ-BOLYAI”
FACULTATEA DE LITERE

TEZĂ DE DOCTORAT
ASPECTUL GRAFIC ÎN TEXTUL LITERAR –
MODALITĂȚI DE REALIZARE ȘI EFECTE

REZUMAT

Conducător științific:
Prof. univ. dr. Gavril NEAMȚU

Doctorand:
Manuela CHIVULESCU
(căs. ANGHEL)

CLUJ-NAPOCA
2012

CUPRINS

INTRODUCERE

CAPITOLUL I – VIZIUNI ASUPRA ASPECTULUI GRAFIC

1. Limbile / limba – între scris și oral
 - 1.1. Scris și scriere
 - 1.2. Sisteme de scriere
 - 1.3. Funcții ale scrierii
 - 1.4. Dihotomia oral / scris
 - 1.4.1. Trecerea de la un sistem la altul - transcodajul
2. Grafemul
 - 2.1. Grafematica
 - 2.2 Grafemul – echivalent al literei
 - 2.3. Grafemul - reprezentare pentru fonem
 - 2.4. Grafemul – unitate minimală distinctivă a unui sistem de scriere
 - 2.5. Grafemul – unitate grafică cu rol variabil în sisteme de scriere diferite
3. Abordări lingvistice ale limbii scrise
 - 3.1. O grafematică autonomă sau modelul autonomist al lui J. Anis
4. Alte preocupări pentru aspectul general al scrisului

CAPITOLUL II – DESPRE UNELE MĂRCI GRAFICE – PUNCTUAȚIA. DIMENSIUNEA TEORETICĂ

1. La început a fost... un punct – privire istorică
2. Punctuația – între producerea de text și receptare
3. Definirea punctuației
 - 3.1. Sens restrâns vs. sens larg
 - 3.2. Semne grafice discrete, fără corespondență fonemică
4. Clasificări funcționale ale semnelor de punctuație
 - 4.1. Clasificare în funcție de nivelul lingvistic și rol
 - 4.2. Punctuație generală și punctuație secvențială

- 4.3. Semne pentru deschidere / închidere
- 4.4. Instrument al transcrierii prozodice
- 4.5. Organizator sintactic / textual
- 4.6. Componentă a sensului
- 4.7. Funcțiile sintactică, suprasegmentală și semantică
- 4.8. Punctuația la nivel sintactic, semantic și comunicativ
- 4.9. Prezentarea textului – funcția de informare
- 4.10. Clasificarea topogramelor și funcții – sintagmatic vs. polifonic
- 4.11. Semne cu funcție secvențială vs. semne cu funcție enunțiativă
- 4.12. Punctuație gramaticală vs. punctuație stilistică
- 4.13. Punctuație și variație
- 4.14. Statutul punctuației
- 4.15. Concluzii
- 5. Sincronie și diacronie – punctuația în lucrări normative românești
 - 5.1. Relația dintre ortografie și punctuație
 - 5.2. Prima gramatică a limbii române – Dimitrie Eustatievici Brașoveanul – 1757
 - 5.3. Gramatica lui Diaconovici Loga (1822)
 - 5.4. Gramatica lui Heliade Rădulescu (1828)
 - 5.5. Tratatul de punctuație al lui Ioan Pop (1858)
 - 5.6. Gramatica lui Timotei Cipariu (1869, 1877)
 - 5.7. Gramatica lui H. Tikin (1891)
 - 5.8. Alte observații din lucrări dedicate scrierii
 - 5.8.1. Vorbirea și scrierea românească
 - 5.8.2. Radu Alexandrescu, *Norme de ortografie și punctuație în scrierea românească* (1940)
 - 5.9. Concluzii

CAPITOLUL III – ASPECTUL GRAFIC ȘI TEXTUL LITERAR

- 1. Raportul aspect grafic – text
 - 1.1. Aspectul (tipografic) expresiv. Punctuația zero
 - 1.2. Nivelul textului poetic
- 2. Punctuație și literatură

- 2.1. Punctul de vedere al scriitorilor
- 2.2. Variații ale fenomenului „actualizării” semnelor de punctuație
 - 2.2.1. Semnele de punctuație generală
 - 2.2.1.1. Punctul
 - 2.2.1.2. Două puncte
 - 2.2.1.3. Punct și virgulă
 - 2.2.2. Semne de modalitate
 - 2.2.2.1. Semnul exclamării și semnul întrebării
 - 2.2.2.2. Punctele de suspensie
 - 2.2.3. Semne secvențiale
 - 2.2.3.1. Parantezele
 - 2.2.3.2. Ghilimelele
 - 2.2.3.3. Linia / liniile de pauză
 - 2.2.4. Semne tipografice asociate
 - 2.2.4.1. Majuscula
 - 2.2.4.2. Opoziția romane / italice (cursive)
 - 2.2.4.3. Opoziția minuscule / capitale
 - 2.2.5. Punctuația cuvântului
 - 2.2.5.1. Cratima
 - 2.2.5.2. Apostroful

3. Spațiul grafic

- 3.1. Dimensiuni în spațiul grafic
- 3.2. Spațiul grafic în poezie
- 3.3. Alineatul și paragraful narativ
- 3.4. Prezentarea textului
 - 3.4.1. False ortografii
 - 3.4.2. Asteriscul
 - 3.4.3. Linia de puncte

CAPITOLUL IV – ASPECTUL GRAFIC ÎN CONTEXTUL TRADUCERII DE TEXT LITERAR

1. Actul traducerii

- 1.1. Traducătorul – actor în procesul de comunicare
- 1.2. Probleme ridicate de mărcile grafice în actul traducerii
2. Traducerea – între proces și produs
 - 2.1. Traducerea de text nonliterar
 - 2.2. Traducerea de text literar
3. De la general la particular: I.L.Caragiale, *O scrisoare pierdută*
 - 3.1. Textul-sursă
 - 3.2. Analiza variantei traduse VT1
 - 3.3. Analiza variantei traduse VT2
 - 3.4. Observații și concluzii

CONCLUZII

ANEXE

BIBLIOGRAFIE

Cuvinte-cheie:

aspect grafic, oral, scris, grafem, punctuație, ortografie, normă, punctuație zero, text literar, tipografie, prozodie, spațiu grafic, traducere

Viziunea prezentată aici, pornind de la unele aspecte teoretice fundamentale, propune o direcționare a atenției către aspectul grafic, către varianta scrisă a limbii, care se înscrie într-o tendință relativ nouă, manifestată atât în cercetările de la nivel internațional, cât și în cele de la noi. După așezarea, cel puțin aparentă, într-un con de umbră a variantei scrise a limbii și accentul pus pe vorbire în cadrul larg al științelor limbajului, noi cercetări revizitează planul scrierii, nu pentru a anula importanța celuilalt plan, ci mai ales pentru a le confrunta, în încercarea de a ameliora percepția asupra ambelor.

Înscriindu-se în aceeași direcție, preocuparea noastră pornește de la ipoteza că limba română din textul literar presupune un specific caracterizat prin modalități proprii de realizare a aspectului grafic, care contribuie la realizarea anumitor efecte ce trec de la nivel textual la nivelul conștiinței celui care receptează textul.

Cu toate că atenția este îndreptată spre textul literar, obiectivul este doar observarea și inventarierea unor aspecte specifice acestui tip de text, și nu o analiză efectivă a unor texte literare. Mai exact, se urmărește evidențierea rolului aspectului grafic la nivelul textului literar, a importanței pentru o eventuală receptare și interpretare, nu interpretarea propriu-zisă.

Linguistica și literatura nu sunt privite ca două direcții diferite, convergența lor este cea care construiește câmpul discursului nostru. Același demers s-ar putea urma pentru textul științific, jurnalistic, juridic, administrativ, cu descoperirea altor valori ale aspectului grafic. Orientarea către textul literar este justificată de convingerea că cea mai mare diversitate se manifestă la nivelul acestei categorii textuale.

Accentul asupra punctuației este datorat contradicțiilor și funcțiilor multiple, care au determinat viziunea conform căreia aceasta s-ar afla în centrul sistemului grafic. În plus, din punct de vedere lingvistic, obiectivul nostru este de a demonstra faptul că, dincolo de un ansamblu de mărci tipografice, punctuația este un element al

limbii purtător al unei valori enunțiative, un element al unei strategii enunțiative din cadrul enunțării scrise. Urmărind această direcție, ne îndreptăm și către noțiunea de *stil*.

Apropierea dintre punctuație și stil în cadrul convergenței lingvistice / literatură se manifestă cu precădere în cadrul capitolului dedicat contextului traducerii.

Primul capitol, *Viziuni asupra aspectului grafic*, dedică o primă secvență raportului dintre scris și oral.

Pentru mult timp, oralul, vorbirea au constituit singura manifestare autentică a limbii. Scrisul a fost conceput ca mod de *reprezentare* a limbii (Saussure, CLG), de *înregistrare* a limbii, punându-se astfel mai mult accent pe exterioritatea lui („Scrisul nu este limbaj, ci doar un mod de a înregistra limbajul prin semne vizibile.”¹) sau de *atestare* grafică a limbii :

Analizele asupra oralului și scrisului au dat naștere la viziuni contradictorii asupra limbii vorbite și a limbii scrise. Astfel, acestea ar reprezenta fie două aspecte ce ar putea constitui limbi diferite, fie scrisul – o simplă reproducere a oralului, deci un sistem secund, fie varianta scrisă – singura capabilă să reprezinte limba. Însă, rezonabil pare a admite că cele două reprezintă sisteme fundamentale diferite, chiar dacă sunt coordonate, complementare.

Diferențele structurale între cele două tipuri de comunicare, orală și scrisă, scrisul ca reprezentare a oralului sau ca dimensiune autonomă, toată această problematică circumscrisă a relațiilor dintre scris și oral a reprezentat și reprezintă mai departe un centru de interes la foarte multe niveluri de analiză. Preocupările pentru scris, aspect grafic, au dus la formularea unor teorii uneori coerente, altele doar schițate, având în comun însă efortul de a demonstra importanța scrisului și a tuturor elementelor care constituie această dimensiune.

Ca o preocupare în direcția demonstrării importanței realizării grafice a limbii, a luat naștere conceptul de *grafem*. Viziunile au fost însă, de-a lungul timpului, neomogene. Astfel, tot în primul capitol se subliniază, ca un moment important în cadrul preocupărilor pentru scris, constituirea conceptului de grafem și

¹ Bloomfield, *Language*, 1933, p. 21. “Writing is not language, but merely a way of recording language by visible marks.”

încercările de definire ale acestuia, cu viziunile uneori contradictorii pe care le presupun.

Pentru studiul expresiei grafice a limbajului putem întâlni mai multe variante terminologice: grafematică, lingvistică grafică, grafemică, grafemologie. Considerăm că termenul *grafematică*, pe care îl preferăm și pe care îl regăsim în cadrul anumitor studii în varianta franceză, italiană, spaniolă, germană, dar și în anumite contribuții românești², nu este doar un termen prețios pentru a numi ceea ce înțelegem prin ortografie; primul, așa cum îl înțelegem noi, se raportează la sistem, celălalt la normă.

Cel mai adesea, în bibliografia consultată, am regăsit termenul *grafematică* în lucrările lui Jacques Anis³, teoreticianul unei grafematici autonome sau al modelului autonomist.

Încercările de clasificare a grafemelor și, în cadrul lor, a semnelor de punctuație, au condus la teorii coerente, în care anumite categorii de semne sunt definite în funcție de rolul lor.

Problematica realizării grafice și decizia de a analiza acest aspect, presupune, de la început, acceptarea autonomiei scrisului, a faptului că acesta nu reprezintă numai o redare a oralului, o dimensiune secundară a limbii. Deși de cele mai multe ori poate fi demonstrată corespondența dintre oral și scris, posibilitățile scrisului constau și în utilizarea de procedee, modalități, fără corespondență în cadrul oralului.

În linii mari, pentru limba scrisă, printre diversele abordări, pot fi identificate trei tendințe: fonocentrismul, viziune pentru care limba scrisă este o reprezentare deformată a limbii vorbite; fonografismul, pentru care limba scrisă înseamnă pe de parte o reprezentare a limbii vorbite, pe de altă parte presupune caracteristici specifice; autonomismul, care vede limba scrisă ca pe un sistem specific în interacțiune relativă cu limba vorbită.

Modelul autonomist al lui Jacques Anis, nu își propune să anuleze alte cunoștințe anterioare, Anis chiar recunoaște că valorifică unele aspecte evidențiate

² A se vedea teza de doctorat a lui Ovidiu Drăghici, *Scrierea românească actuală – sistem funcțional*, susținută în anul 2011 la UBB Cluj, conducător de doctorat Prof. univ. dr. Elena Dragoș.

³ Jacques Anis, « Pour une graphématique autonome », in *Langue Française*, n° 59, 1983, « Le signifiant graphique », J. Anis (éd.), Larousse, Paris, pp. 31-44.

de reprezentanții fonografismului, anume faptul că o limbă evoluată, dincolo de corespondențele / noncorespondențele fonografice, presupune o formă a expresiei fonice și o formă a expresiei grafice, care, deși aflate în interacțiune, pot totuși fi descrise independent.

Pentru unitățile minimale ale formei scrise, grafemele, sunt identificate trei categorii: *grafeme alfabetice / alfagrame* – figuri (unități pur distinctive); *grafeme punctuo-tipografice / topograme* – quasi-semne, care contribuie la producerea sensului, cu funcție de organizator și indicator sintagmatic și enunțiativ; *grafeme logogramatice / logograme* – semne, marginale în cadrul sistemului; ca variante de realizare: un grafem unic corespunzând unei unități semnificative sau grupare cu o funcționare sintetică.

Capitolul II, *Despre unele mărci grafice – punctuația. Dimensiunea teoretică*, face trecerea de la scriere, în general, către un aspect particular, punctuația. Scrierea, formă de manifestare a limbii, presupune transformarea gândirii în fraze realizate prin semne, într-o ordine specifică, dată de necesitatea de a transmite un sens. Necesitatea de a evita ambiguitatea duce mai întâi la izolarea cuvintelor, la notarea unor semne de punctuație, la delimitarea de paragrafe.

Secvența *La început a fost... un punct – Privire istorică* nu are intenția de a realiza o istorie a punctuației, nici măcar una prezentată foarte pe scurt, ci doar punctează câteva momente esențiale pentru o viziune de ansamblu asupra punctuației și rolului ei de-a lungul timpului, în istoria scrisului.

Evoluția punctuației presupune trecerea de la rolul inițial de a produce sau de a reproduce „muzica” textului, la un rol esențial în detașarea sensului unui text, în stabilirea unor direcții pentru cititor în procesul lecturii, trecând prin diferite modificări, îmbogățiri de-a lungul timpului.

Un moment esențial în această evoluție semnelor l-a constituit apariția tiparului, unele modificări, adaptări fiind datorate chiar tipografilor, datorită cărora a început să se impună și să se sistematizeze folosirea lor.

Despre uzul punctuației moderne nu putem vorbi decât în secolul al XVIII-lea. De atunci, într-un timp destul de scurt s-au constituit pentru limbile europene unele

convenții în parte divergente. Astfel, pot fi identificate diferențe de realizare grafică în diferite limbi, dar și diferențe în ceea ce privește uzul.

Observațiile noastre merg și în direcția negării universalității semnelor, afirmată în repetate rânduri. Ceea ce putem afirma, împreună cu Nina Catach⁴, este că nu semnele de punctuație sunt universale, ci că liniile generale ale punctuației sunt universale.

Valoarea semnelor, raportul între valoarea lor și terminologia folosită, inventarul semnelor, dar și regulile de utilizare au evoluat continuu. Această evoluție este urmărită, pentru limba română, prin raportare la unele lucrări normative, într-o altă secvență a acestui capitol.

Secvența *Punctuația – între producerea de text și receptare* pornește de la convingerea că semnele de punctuație nu pot fi înțelese în totalitate fără a fi puse în relație cu receptarea textului, lectura. Este prezentat un model general complet al lecturii moderne, propus de Nina Catach⁵. Lectura este înțeleasă sub trei aspecte: lectură oralizată, lectură dublă, orală și vizuală, lectură totală sau în principal vizuală.

Această delimitare este esențială nu numai prin raportare la punctuație, ci prin raportare la tot ce reprezintă aspect grafic, punctuație în sens larg, așezare în pagină, prezentare a textului sau valorificare a spațiului grafic. Astfel, o serie de elemente ce constituie acest aspect nu pot fi reproduse în cadrul unei lecturi oralizate, ci numai în cadrul celorlalte două tipuri de lectură, care implică vizualul.

În producerea și receptarea textului, important este că semnele de punctuație nu însoțesc textul, ci sunt interioare acestuia. Textul nu există, nu poate fi conceput în absența acestora; semnele nu constituie elemente ce se adaugă textului, ci elemente care constituie textul, în dimensiunea lui sintactică și semantică.

Problema punctuației este strâns legată de statutul scrisului, de recunoașterea sau negarea caracterului său secundar sau autonom în raport cu oralul, de această faimoasă legătură cu oralul, uneori negată, alteori afirmată fie de teoreticieni, fie de

⁴ Nina Catach, *La ponctuation (Histoire et système)*, Presses Universitaires de France, coll. « Que sais-je ? », Paris, p. 6.

⁵ Nina Catach, 1998, « La ponctuation et les systèmes d'écriture: dedans ou dehors? », Jean-Marc Defays, Laurence Rosier, Françoise Tilkin (éds.), *A qui appartient la ponctuation ?*, Duculot, Paris, Bruxelles, pp. 31-43, p. 41.

practicieni. Baza o constituie opoziția dintre susținătorii fonocentrismului, care cred în funcția intonativă a punctuației, și cei ai autonomismului, pentru care semnele de punctuație constituie un instrument al enunțării scrise⁶. În general, se poate observa că există o întreagă tradiție a abordării semnelor de punctuație în funcție de oralizarea textelor.

Afirmarea autonomiei scrisului este cea care a condus însă la schimbarea viziunii asupra punctuației, care nu mai este considerată simplu instrument auxiliar al oralizării.

Scrisul, după cum accepta și Nina Catach, este constituit, în mod indisociabil, din două aspecte, „fețe” diferite, dintre care una întoarsă către oralitate, cealaltă către vizual. Astfel, « La ponctuation, qui ne parle qu’au yeux, est le lieu privilégié pour une réflexion sur cette extraordinaire dualité de l’écrit, dont il faut se souvenir à tout instant. »⁷

Prin urmare, problema definirii punctuației este strâns legată de viziunea asupra scrisului și implicit de conceperea rolului ei.

Astfel, de cele mai multe ori, punctuația este definită ca sistemul de semne grafice care contribuie la organizarea unui text scris și care aduce indicații prozodice, marchează raporturi sintactice sau vehiculează informații semantice. Aspectul ce privește organizarea textului presupune faptul că semnele de punctuație servesc structurării acestuia la mai multe niveluri: al cuvintelor, al frazei și al așezării în pagină a textului.

În general, în analiza punctuației, poate fi observată tendința de a o defini în sens restrâns, exemplificând cu un inventar clar de semne, dar și în sens larg, având la bază afirmarea autonomiei scrisului amintită anterior. Astfel, conform unei viziuni în sens larg, unii cercetători includ semnele de punctuație propriu-zise, dar și strategii de așezare în pagină, caractere grase, italice sau subliniate.

În ceea ce privește lărgirea câmpului punctuației, este evident că ar presupune renunțarea la noțiunea tradițională de punctuație și atunci s-ar pune și problema

⁶ Sabine Pétilion-Boucheron, *Les détours de la langue. Etude sur la parenthèse et le tiret double*, Peeters, Leuven, Belgium, 2003, p. 14.

⁷ Nina Catach, *La ponctuation (Histoire et système)*, Presses Universitaires de France, coll. « Que sais-je ? », Paris, 1994, p. 6.

adecvării sau inadecvării termenului de *punctuație* pentru inventarul nou constituit. Ezitarea ce rezultă din constatarea acestei inadecvări se poate constata la nivelul unor lucrări care propun o viziune largă asupra punctuației.

Secvența din acest capitol dedicată *clasificărilor funcționale ale semnelor de punctuație* presupune o prezentare a viziunilor identificate în cadrul preocupărilor pentru punctuație și o raportare critică la acestea. Clasificări în funcție de nivelul la care intervin (cuvânt, frază, text - Claude Tournier, Nina Catach), de rolul semnelor (punctuație generală / secvențială – Nina Catach), de poziția semnelor (*signes ouvrants, signes fermants*). Tot aici sunt prezentate diverse viziuni asupra rolului semnelor de punctuație, pornind de la cea de instrument al transcrierii prozodice. Având la bază concepția că oralul este singura formă de existenței a limbii, că scrisul este doar o *reprezentare* a oralului (sau *înregistrare*, sau *atestare*), a fost frecvent formulată ideea că funcția esențială a semnelor de punctuație este una suprasegmentală, de reprezentare grafică a aspectelor prozodice. Evoluția ulterioară a permis evidențierea, atât pentru limba română, cât și pentru limba franceză, a altor funcții ale punctuației: organizator sintactic / textual și componentă a sensului.

De reținut ni s-au părut viziunile asupra funcțiilor punctuației identificate în lucrările cercetătoarelor Nina Catach și L.G. Vedenina. Nina Catach stabilește și trei funcții ale semnelor de punctuație: funcția *sintactică* (de organizare), funcția *suprasegmentală* (care vizează corespondența cu varianta orală), funcția *semantică* (substituit sau supliment semantic)⁸. Védénina⁹ identifică trei planuri lingvistice care guvernează activitatea celui care vorbește: planul semantic, planul comunicativ și planul gramatical, cărora le corespund cele trei structuri complementare ale frazei, în funcție de care poate fi concepută fraza. Astfel, sunt identificate trei tipuri de punctuație: sintactică, semantică și comunicativă, cu observația că există suprapuneri între acestea.

Abordarea lui Anis, una dintre cele mai originale¹⁰ abordări ale punctuației, presupune identificarea a două categorii, semne cu funcție sintagmatică (« ce qui

⁸ Nina Catach, « La ponctuation », *Langue française*, n° 45, 1980, pp. 16-27.

⁹ L.G. Védénina, *Pertinence linguistique de la présentation typographique*, Peeters-Selaf, Paris, 1989.

¹⁰ Sabine Pétilion-Boucheron, *Les détours de la langue. Etude sur la parenthèse et le tiret double*, Peeters, Leuven, Belgium, 2003. p. 68.

relève de la syntaxe stricte mais aussi de la syntaxe textuelle – progression thématique et organisation supra-phrastique »¹¹) și semne cu funcție polifonică (« non seulement ce qui relève du discours rapporté, mais tout ce qui relève d'un décrochage énonciatif »¹²)

Punctuația a fost frecvent considerată o copie imperfectă a intonației, accentului și a pauzelor, deci a fenomenelor suprasegmentale și astfel tratată (atunci când este tratată!) în lucrările de lingvistică, din cauza importanței acordate oralului de către structuralism, existând tendința de a o alunga din câmpul lingvisticii.

Cu toate acestea, lucrări destul de recente demonstrează o intrare în umbră a tradiției fonocentriste, având ca bază o anumită viziune de lectură a *Cursului de lingvistică generală* al lui Saussure, propunând chiar o altă grilă de lectură a acestuia¹³. Teoreticienii autonomismului, cum ar fi Jacques Anis, care consideră că limba scrisă reprezintă un sistem și a cărui viziune asupra limbi scrise a fost prezentată anterior, dar și contribuțiile cercetătoarei Nina Catach, prezente și ele în paginile anterioare, au demonstrat, în privința scrisului, statutul său de obiect de studiu lingvistic de sine stătător.

În secvența *Sincronie și diacronie – punctuația în lucrări normative românești*, analiza unora dintre gramaticile românești a vizat mai multe obiective: observarea absenței sau a prezenței abordării problemelor legate de punctuație, identificarea viziunilor asupra relațiilor acestui aspect și a scrisului în general cu oralul, a încercărilor de definire a punctuației, de constituire a terminologiei și a inventarului de semne, cu rolul și modalitatea de redare specifice fiecărui semn. S-a urmărit astfel să se evidențieze o evoluție a viziunii generale asupra punctuației.

Premisa de la baza acestui demers a constituit-o conștientizarea faptului că, în privința semnelor de punctuație, evoluția uzului a determinat în mod automat și o reflectare a acesteia în lucrările dedicate limbii române.

¹¹ J. Anis et collab., *op. cit.*, p. 122.

¹² Ibidem.

¹³ A se vedea Jean-Louis Chiss, Christian Puech, « La linguistique et la question de l'écriture : enjeux et débats autour de Saussure et des problématiques structurales », *Langue française*, n° 59, 1983, pp. 5-24 ; Jean-Louis Chiss, Christian Puech, 1988, « Le Cours de linguistique générale et la « représentation » de la langue par l'écriture », Nina Catach, éd., *Pour une théorie de la langue écrite : actes de la Table Ronde internationale CNRS-HESO Paris, 23-24 octobre 1986*, Editions du Centre national de la recherche scientifique, Paris, Histoire et structure des orthographes et systèmes d'écritures.

Pentru observarea acestei evoluții, punctul de plecare nu l-au constituit manuscrise sau texte imprimate, care ar fi putut lămuri anumite practici legate de punctuație de-a lungul timpului, ci anumite lucrări teoretice, uneori chiar cu un preponderent caracter didactic, cu scopul precis de a evidenția existența preocupărilor pentru punctuație în cadrul preocupărilor mai ample pentru limba română. Astfel, relevant pentru această secvență nu va fi în mod strict uzul, ci reflectarea și interpretarea lui în conștiința autorilor.

În plus, accentul pe punctele notate anterior a permis și observații specifice, privind evoluția fiecărui semn: dispariția sau perpetuarea în punctuația și în lucrările actuale, modificările legate de modalitatea de redare, amplificarea, de-a lungul timpului, a volumului de observații legate de valorile semnelor.

O primă secvență a capitolului III, *Aspectul grafic și textul literar*, vizează raportul aspect grafic – text. Pentru delimitarea acestui raport, definitorie este diferențierea între textul manuscris și cel tipărit, imprimat. Pentru prima categorie, aspectul grafic este rezultatul unic și irepetabil al unei unice intervenții, a celui care scrie, autorul. Pentru cea de-a doua categorie, în care textul inițial este transpus cu evidentă intenție de a fi transmis, elementele constituind aspectul grafic al textului reprezintă convergența a două contribuții, cea a autorului, pe de o parte, iar pe de altă parte, cea a transmițătorului, editorul, atunci când textul transmis nu este decât o simplă reproducere (a se înțelege multiplicare) a textului inițial.

Dacă în raport cu textul inițial aspectul grafic este un element organizator și unul identificator, în raport cu textul transmis rămâne un element organizator, dar devine și unul modificator. Nu se au în vedere grafemele segmentale, alfabetice, evident transfigurate de procesul de prelucrare în vederea transmiterii, ci toate celelalte alegeri ale celui care scrie, ignorate uneori în acest proces și a căror ignorare se datorează uneori practicilor editoriale.

Suprapunerea practicilor scriitorului și a practicilor editoriale, tipografice, aduce în fața cititorului un produs, în cadrul căruia rezultatele opțiunilor unuia sau altuia dintre „actorii” procesului de comunicare sunt vizibile, însă nu poate fi identificată de fiecare dată sursa.

În concluzie, cele mai multe vor fi atribuite emițătorului și intenției lui de comunicare. Cel mai util ar fi ca modificările să fie semnalizate și explicate, dar nu se întâmplă astfel de fiecare dată.

În organizarea textuală, pot fi identificate unele variații ale spațiului grafic¹⁴, cum ar fi utilizarea unor tipuri diferite de caractere, dar și posibilitățile nelimitate de exploatare ale blancului. Aceste variații reprezintă o modalitate specifică de organizare vizuală a textului fie poetic, fie în proză, fie dramatic, valorificată pentru evidențierea clară a diferitelor niveluri.

Preluând terminologia din lingvistica textuală, putem considera că aceste aspecte se raportează pe de o parte la ceea ce J.M. Adam numește *textură* (aspecte microlingvistice) și, pe de altă parte, la *structură* (aspecte macrolingvistice)¹⁵.

Revenind la aspectul grafic în contextul transmiterii textului, al raportului emițător-intermediar-receptor, trebuie subliniat faptul că acest aspect dobândește o altă dimensiune în condițiile tehnice ale redactării computerizate, ale reinventării scrisului¹⁶. „Manuscrisul electronic”¹⁷ permite o limitare a intervențiilor transmițătorului și o concordanță mai mare între necesitățile de comunicare și realizările lor efective ale emițătorului. În schimb, genetica textuală nu-și mai găsește obiectul, avantextul; textul devine unul fără istorie, din procesul producerii sale nerămânând urme.

Aspectul grafic în textul literar, lăsând deoparte dimensiunea grafemelor alfabetice, se realizează în cea mai mare parte prin punctuație, în măsura în care se acceptă o viziune largă asupra acesteia (procedee tipografice, aspecte ale prezentării textului sau de așezare în pagină).

Realizările punctuației într-un text depind și au depins întotdeauna, de mai mulți factori: epocă, tipuri de texte, modalitățile de transmitere a textelor, alegeri individuale.

¹⁴ Roger Laufer, *Introduction à la textologie. Vérification, établissement, édition des textes*, Paris, Larousse, 1972, p. 86.

¹⁵ J.M. Adam, *Linguistique textuelle. Des genres de discours aux textes*, Editions Nathan, Paris, 2004, p. 40.

¹⁶ Jacques Anis, *Texte et ordinateur. L'écriture réinventée*, coll. « Méthodes en sciences humaines », Paris, Bruxelles, De Boeck Université, 1998.

¹⁷ Preluare a formulei lui Roger Laufer, « Le manuscrit électronique », in *Les manuscrits des écrivains*, L.Hay (ed.), Paris, Editions Hachette-CNRS, 1993, p. 224-237.

În literatură, manifestările punctuației sunt reprezentate de fapt de două direcții: punctuație *gramaticală* vs. punctuație *stilistică*¹⁸, punctuație *logică* vs. punctuație *subiectivă*, manifestări de o parte ale normei, față de care orice abatere este o greșeală și trebuie corectată, pe de altă parte, manifestări ale artei, ale individualității creatoare, în care orice abatere devine stil.

Pentru prezentarea semnelor de punctuație în textul literar avem ca punct de plecare viziunea cercetătoarei Nina Catach, care consideră valorificarea de către individ a sintaxei, a topicii, a punctuației, drept o formă de a le depăși, în condițiile în care uneori limitele pe care le impun nu sunt satisfăcătoare pentru nevoile sale de comunicare. Este vorba de realizările propriu-zise ale acestora în text, de ceea ce vom numi „actualizare”.

În permanență poate fi identificată o legătură cu sintaxa, dar care se manifestă în două direcții: pe de o parte, punctuația o susține, pe de alta, o încalcă, din manifestările intenției de comunicare ale celui care scrie. Astfel, Nina Catach consideră că: « Il est donc faux de dire que la ponctuation soutient la syntaxe, elle la viole aussi, au nom d'effets individualisés, ce qui arrive constamment. »¹⁹.

În analizele din această secvență am propus pentru semnele de punctuație o viziune largă, delimitând, pe de o parte, grafeme *punctuaționale*, pe de altă parte, procedee grafice punctuaționale integrate sau punctuația integrată. Am considerat potrivită atragerea majusculei din sfera ortografiei în cea a punctuației, prin încadrarea ei în categoria procedeelelor grafice integrate. La fel am procedat cu cratima, pentru care unele utilizări nu demonstrează încadrarea în categoria semne ortografice și pe care am încadrat-o în categoria grafeme *punctuaționale*. Am constituit astfel o categorie a punctuației, punctuația cuvântului, în care poate fi încadrat și blankul.

În cea de-a doua categorie a punctuației, punctuația integrată, alături de majusculă, care poate interveni și la nivelul cuvântului și la nivelul frazei (și la nivelul textului, consideră Catach, putem identifica o majusculă de paragraf, care totuși

¹⁸ Cristina Furtună, *Aspecte ale punctuației gramaticale și stilistice în limba română actuală*, Editura Bibliotheca, Târgoviște, 2006.

¹⁹ Nina Catach, « La ponctuation et l'acquisition de la langue écrite. Norme, système, stratégies », in D. Bessonnat (éd.), *Pratiques*, n° 70, « La ponctuation », pp. 49-60.

considerăm că nu este o marcă specifică paragrafului), am încadrat și procedee ca utilizarea italicului și a capitalelor.

Printre efectele intervenției punctuației în textul literar, am identificat, pe baza fragmentelor analizate, polifonia, fragmentarea, modalizarea, toate cu posibilități multiple de realizare (de exemplu : polifonia, realizată prin ghilimele, linii de pauză, paranteze). Un interes deosebit l-am acordat modalizării autonimice, pornind de la viziunea lui Jacqueline Authier-Revuz. Atât în categoria grafemelor punctuaționale, cât și în cea a punctuației integrate am putut identifica elemente care contribuie la realizarea acestui efect.

În secvența din acest capitol dedicată spațiului grafic am încercat delimitarea spațiului grafic poetic, cu caracteristicile lui, care presupune de fapt valorificarea sub diverse forme, modalități, a blancului, de spațiul grafic al textului în proză. În secvența următoare, despre prezentarea textului, am identificat alte aspecte grafice, procedee și mărci: asteriscul, cu un statut special, încadrat, conform unor viziuni în categoria punctuației, falsele ortografii, care de fapt afectează o altă categorie de grafeme, cele alfabetice, sau liniile de puncte.

Concluzia în urma acestor analize a fost că cele două dimensiuni ale aspectului grafic identificate, a punctuației și a spațiului grafic sunt de fapt două dimensiuni a căror delimitare este de fapt una pur metodologică. Convergența lor în textul literar este rezultatul intenției de comunicare a celui care scrie și este cea producătoare de efecte decelabile la nivelul receptării.

În capitolul IV, *Aspectul grafic în contextul traducerii de text literar*, ceea ce ne propunem să aducem în prim plan nu reprezintă un subiect nou, nici unul uitat sau marginalizat, după unele opinii, ci, mai ales, o încercare de situare în locul pe care îl merită a unui aspect uneori neglijat în contextul traducerii și relativ puțin regăsit printre reflecțiile asupra traducerii. De o importanță majoră, acesta privește utilizarea punctuației, cu cele două categorii identificate, grafeme punctuaționale și mărci grafice integrate, în trecerea de la o limbă la alta.

Punctul de plecare îl constituie rolul traducătorului în procesul traducerii, a cărui contribuție considerăm că trebuie să rămână pe cât posibil invizibilă în cazul produsului, textul tradus, dar și identificarea unor probleme ridicate de mărcile grafice

în actul traducerii. La acest nivel, chiar în contextul traducerii, nu putem vorbi de o traducere propriu-zisă, nici de transcodare. Termenul cel mai potrivit pare adaptare, pe de o parte la convențiile limbii țintă, pe de altă parte la context.

În această secvență, ne-am propus observarea mărcilor grafice în text și sublinierea importanței acestora pe baza unui text literar (formula mărci grafice este preferată pentru că nu întotdeauna este vorba de semne propriu-zise), aparținând subcategoriei text dramatic. Punctul de plecare este reprezentat de comedia *O scrisoare pierdută*²⁰ de I.L. Caragiale și de traducerea acesteia în limba franceză. Au fost selectate două variante traduse, una apărută la Paris²¹ (în cele ce urmează notată VT1), cealaltă la București²² (notată mai departe VT2).

Pentru textele traduse, direcțiile urmate au fost: constatarea, după caz, a adecvării sau a nonadecvării la convențiile limbii țintă, stabilirea tipului de mărci identificate, compararea situațiilor identificate în textul de bază cu aceleași situații în realizarea lor în textul tradus, identificarea situațiilor de noncoincidență în raport cu textul sursă, constatarea efectelor schimbărilor care intervin (schimbările fac din traducător un creator și din textul supus traducerii, un alt text ?).

În privința categoriei de text aleasă, am subliniat faptul că textul dramatic are o dublă existență, scenică și textuală, care îi impune structura: două părți distincte, dar indisociabile – dialogul și didascaliiile. Modalitatea (tipo)grafică de redare a celor două componente, una lingvistică și una metalingvistică²³, marchează această structură duală. Datorită acestei structuri duale, s-a discutat despre intertextualitate²⁴ în cazul textului dramatic, argumentată printr-un continuu dialog între cele două planuri, al discursurilor literare și al didascaliiilor, texte nonliterare. Considerăm didascaliiile tot un plan al textului dramatic, *literar*, o dimensiune a existenței sale textuale. Am numit

²⁰ A fost stabilit pentru analiză textul din ediția Zarifopol-Cioculescu.

²¹ I.L. Caragiale, *Une lettre perdue: comédie en quatre actes*, trad. André Kédros, Paris, Les Editeurs Français Réunis, 1953.

²² I.L. Caragiale, *Théâtre*, collection UNESCO d'oeuvres représentatives, trad. Paola Bentz-Fauci, București, M.O. / UNESCO, 2002.

²³ Josette Rey-Debove, « A la recherche de la distinction oral/écrit », Nina Catach, *Pour une théorie de la langue écrite : actes de la Table Ronde internationale CNRS-HESO Paris, 23-24 octobre 1986 / Centre régional de publication de Paris, Histoire et structure des orthographes et systèmes d'écritures*, pp. 77-86.

²⁴ Doina Modola Prunea, „Dialogul dramatic”, în *Semiotică și poetică, I, Contribuții la studiul dialogului*, volum îngrijit de Carmen Vlad, 1984, pp. 89-130.

acest aspect al dublei dimensiuni a textului dramatic *polifonie macrostructurală*, având ca punct de plecare funcția polifonică a topogramelor, identificată de Jacques Anis²⁵.

Pentru a simplifica, situațiile de raportare a textului tradus la textul-sursă, din punctul de vedere al ocurențelor mărcilor grafice, au fost grupate în jurul dihotomiei corespondență / noncorespondență.

Problematika pe care ne-am propus-o este una complexă, după cum se poate observa încă din construcția dimensiunii teoretice, unde se regăsesc diverse perspective asupra aspectului grafic și, în cadrul acestuia, asupra punctuației, prezente în lingvistica românească, dar și în lingvistica franceză. Am încercat să surprindem direcțiile esențiale și să le valorificăm în cadrul unei viziuni personale, fără a ne propune să epuizăm posibilitățile de raportare la acest aspect.

²⁵ Anis, Jacques, Jean-Louis Chiss, Christian Puech, *L'écriture, théorie et descriptions*, De Boeck Wesmael, 1988, Bruxelles / Editions Universitaires, Paris..